

Jonge daders: worstelen met sorry-zeggen

Is oprecht spijt betuigen doenlijk?

Bas van Stokkom

1 Inleiding

Slachtoffers die deelnemen aan herstelbemiddeling vinden het doorgaans van belang dat een verontschuldiging wordt aangeboden. Het merendeel van de slachtoffers wil horen dat de dader zijn kwalijke gedrag verwerpt, spijt vertolkt en belooft zijn gedrag te verbeteren. Het vooruitzicht een excuus te ontvangen is een belangrijke factor om mee te doen (Doak, 2009; Blecher, 2011). Ook in filosofisch opzicht wordt veel belang gehecht aan een berouwvolle houding: zich verontschuldigen getuigt van een innerlijke verandering die bijdraagt aan de heracceptatie van de dader en de gemoedsrust bij het slachtoffer (Duff, 2001; Bennett, 2008).

De aangeboden verontschuldiging kan tegemoetkomen aan de emotionele schade die het slachtoffer te verwerken heeft gekregen. Vaak wordt verondersteld dat emotioneel herstel alleen mogelijk is wanneer daders zich oprecht verontschuldigen en zich oprecht zorgen maken over het lot van het slachtoffer. Sommigen menen die oprechtheid te kunnen aflezen aan een pijnlijke confrontatie met het eigen falen. Maar de vraag is wat een oprechte verontschuldiging eigenlijk is en hoe 'oprechtheid' kan worden waargenomen.

Hoewel slachtoffers grote waarde hechten aan de verontschuldiging, blijkt dat zij lang niet altijd tevreden zijn met de manier waarop daders tijdens bemiddeling in strafzaken die verontschuldiging aanbieden. In veel gevallen vatten zij dat aanbieden op als niet oprecht (Blecher, 2011; Hayes, 2006). Die bevinding treffen we ook aan in het rapport over de Nederlandse pilots mediation in strafzaken (Cleven e.a., 2015).

Deze kwestie ligt politiek gevoelig en is een zorgpunt bij veel beleidsmakers. Met enige regelmaat laten parlementariërs doorschemeren dat de dader het herstelgesprek kan benutten om er met een lagere straf – of geen straf – vanaf te komen. Daders zouden strategisch te werk gaan – al dan niet door hun advocaten daartoe aangespoord – om een voor hen gunstige deal te bewerkstelligen. Daarbij klinkt ook zorg door dat het slachtoffer 'gebruikt' wordt om de dader een lagere straf toe te bedelen en een tweede kans te geven.¹

1 De Engelse regering is daarover expliciet. In het *Restorative Justice Action Plan* (2012) wordt een herstelgerichte afdoening gezien als een vorm van straf en een middel om de frustraties die bij het slachtoffer leven, tegen te gaan. De staatssecretaris: 'Restorative justice is not an alternative to sentencing; a way of an offender getting a lighter sentence by expressing insincere remorse. I am very clear that restorative justice will not lead offenders escaping proper punishment' (2012: 1), www.gov.uk/government/publications/restorative-justice-action-plan.

Zorgwekkend is wanneer strategisch gedrag de boventoon zou voeren tijdens ontmoetingen. Kwetsbare slachtoffers die gebukt gaan onder de pijnlijke gevolgen van het delict zouden verschoond moeten blijven van een ontmoeting met een dader die een dubbele agenda heeft. Tegelijkertijd moet erkend worden dat strategisch gedrag in mediation in strafzaken – anders dan bij bemiddelingen waarvan de uitkomst niet naar justitie wordt gestuurd – nauwelijks te voorkomen is. Strategisch gedrag kan zich overigens ook voordoen bij slachtoffers, bijvoorbeeld wanneer een hogere vergoeding wordt geëist dan een rechter zou toekennen. Soms speelt het slachtoffer daarbij in op de wens van de verdachte om de strafzaak te vermijden. Anderzijds worden de wensen van de deelnemers – bijvoorbeeld een dader die uit de gevangenis wil blijven – vaak ten onrechte als strategisch uitgelegd.

Los daarvan blijft het moeilijk vast te stellen wat een ‘oprechte’ spijtbetuiging is. Niet verwonderlijk kunnen de percepties van slachtoffers en daders over de oprechtheid van de vertolking aanzienlijk uiteenlopen. Die perceptie-mismatch doet zich ook voor bij slachtoffers onderling: wat de een oprecht acht, is voor een ander slachtoffer ‘gemaakt’ (Blecher, 2011). Ook acceptatie van een verontschuldiging kan aanzienlijk variëren: de een neemt genoegen met een terloopse of halfhartige spijtbetuiging, bij de ander roept dat boosheid op. Daarnaast zijn er vele factoren in het spel waardoor de dader niet toekomt aan een oprechte vertolking. Daders missen soms de taalvaardigheid om een adequate verontschuldiging uit te spreken, zijn angstig of onzeker of vinden dat ze niet eerlijk zijn bejegend. Ook de bemiddelingssetting zelf heeft effecten: soms voelen daders zich geïntimideerd en slaan ze dicht; vaak wordt de dader aangespoord iets te zeggen wat op een excuus lijkt.

Vele uiteenlopende factoren kunnen verklaren waarom een spijtbetuiging achterwege blijft of niet uit de verf komt. Dit artikel beoogt die factoren te inventariseren en te attenderen op de vele moeilijkheden die vergezeld gaan met het aanbieden van excuses. Ik focus daarbij op ontmoetingen met jonge daders, niet alleen omdat deze groep relatief veel moeite heeft zich op gepaste wijze te verontschuldigen, maar ook omdat er veel onderzoek naar is verricht. Het betreft vooral Australische en Amerikaanse onderzoeken die nagenoeg alle betrekking hebben op mediation in strafzaken.

Tegelijk wordt beoogd de verwachtingen rondom de spijtbetuiging te temperen. Velen – ook pleitbezorgers van herstelrecht – vertrouwen erop dat de dader wel even een oprechte verontschuldiging zal aanbieden, zonder te beseffen dat de verwoording ervan in een netelige confrontatiesetting niet vanzelf gaat. Evenmin nemen slachtoffer en dader ‘ideale rollen’ op zich zoals vaak wordt gesuggereerd. Het slachtoffer biedt lang niet altijd een luisterend oor en kan behoorlijk van zich af bijten; veel jonge daders zien hun ‘fouten’ niet in, willen er snel vanaf zijn en lijken weinig te willen leren.

In paragraaf 2 bespreek ik enkele relevante onderzoeksbevindingen die over de spijtbetuiging voorhanden zijn en geef daarbij aandacht aan de perceptie-mismatch tussen oprechte en onoprechte spijtbetuigingen. In de daaropvolgende

Bas van Stokkom

paragraaf wordt ingezoomd op een aantal verklaringen voor het uitblijven of halfhartig verwoorden van een spijtbetuiging. Daarbij komen onder meer de gebrekkige talige vermogens van jonge daders en de scheve machtsstructuur van de ontmoeting aan bod. In paragraaf 4 ga ik in op de vraag of de spijtbetuiging gestuurd dan wel spontaan zou moeten plaatsvinden en welke voorbereiding zinvol zou zijn. Ook de rol van de mediator komt daarbij ter sprake.

Nog een opmerking over de betekenisverschillen tussen de termen spijtbetuiging, excuus en verontschuldiging. Alle drie duiden erop dat de dader zijn gedrag betreurt en met zichzelf in het reine wil komen. De eerste term duidt vooral op de verwoording van gevoelens van wroeging en verdriet. Het problematische van de term 'excuus' is dat deze ook de betekenis heeft van 'uitvlucht', 'rechtvaardiging' of 'goedpraten'. De derde term lijkt dat goedpraten minder in te sluiten. Verontschuldigen verwijst naar het verlangen van schuld of blaam gezuiverd te willen zijn (disculpatie). Idealiter gaat het om de vrijwillige uiting dat je geen excuus, verdediging, rechtvaardiging of verklaring hebt voor het getoonde wangedrag (Tavuchis, 1991).

2 Relevante onderzoeksbevindingen over de spijtbetuiging

In haar evaluatie van het South Australian Juvenile Justice (SAJJ)-project heeft Kathleen Daly (2003) de verontschuldigen van jonge daders nader onder de loep genomen. Iets meer dan 40 procent van de jongeren verontschuldigde zich op een spontane manier, maar bij 28 procent moest de verontschuldiging er min of meer uit getrokken worden. In 30 procent van de gevallen kwam het in het geheel niet tot een verontschuldiging. Meer dan een kwart van de daders zei dat ze naar de conferentie gingen om het rechtsproces te ontlopen en er gemakkelijker vanaf te komen. Iets minder dan de helft had in het geheel niet nagedacht over wat zij tijdens de conferentie tegen het slachtoffer zouden zeggen. Ze namen ook geen actieve rol op zich. Ze wilden niet zozeer de schade vergoeden als wel vragen beantwoorden, in de hoop dat ze niet al te veel uren taakstraf zouden krijgen opgelegd (zie Hayes, 2006; Blecher, 2011).

Niet verwonderlijk dat slechts 27 procent van de slachtoffers geloofde dat de dader oprecht spijt betuigde. Daarentegen zei 61 procent van de daders dat zij werkelijk spijt hadden. Hier is dus sprake van een 'perceptuele mismatch' (Blecher, 2011: 106). Overigens, in 30 procent van de SAJJ-zaken zijn de percepties volstrekt tegengesteld:

- In 12 procent van de zaken zeggen daders dat ze geen spijt hebben betuigd, maar meenden slachtoffers dat dit wel het geval was.
- In 18 procent van de zaken meenden daders dat ze spijt hadden betuigd, maar slachtoffers dachten dat dit niet het geval was.

Heather Strang (2002), een andere Australische criminoloog, kwam in haar onderzoek in Canberra (het Rise-project) tot meer positieve bevindingen. Ongeveer 40 procent van de slachtoffers geloofde dat de verontschuldiging van de jonge dader oprecht was.

Aannemelijk is dat in het SAJJ-project nogal wat daders hebben geparticipeerd die daar in feite – ervan uitgaande dat mediation enkel openstaat voor bekende daders die verantwoordelijkheid willen nemen – weinig te zoeken hadden. Dat blijkt ook uit de toelichting van de onderzoekers. Bijna 50 procent van de daders zegt dat er druk is uitgeoefend om mee te doen, door de politie of door de familie. Dat betekent dat velen hun excuses enkel aanbieden omdat het moet. Ongeveer een derde van de daders gedroeg zich weerspannig, nors of onverschillig (Blecher, 2011). Anders dan Braithwaites theorie van *reintegrative shaming* veronderstelt, blijkt dat daders meer stigmatiserend dan re-integrerend werden aangesproken. Daders werden regelmatig gekleineerd en verzetten zich daartegen. Zij voelden zich ‘te veel geïntimideerd om te spreken’ en ‘gemanipuleerd door anderen met macht’ (Blecher, 2011: 105).

Het SAJJ-onderzoek lijkt niet bepaald illustratief voor mediation in strafzaken. Niettemin, ook in het Nederlandse onderzoek naar de pilots mediation in strafzaken – waarin verreweg de meeste deelnemers tevreden zijn over de manier waarop ze bejegend zijn – is vastgesteld dat slachtoffers niet echt geloven in de oprechtheid van de spijtbetuiging. Slechts een derde van de slachtoffers is van mening een oprechte spijtbetuiging te hebben ontvangen. Bijna twee derde van de slachtoffers wil wel graag een spijtbetuiging ontvangen (Cleven e.a., 2015: 112). Ongeveer de helft van de slachtoffers zei dat de daders spijt hebben betuigd. 57 procent van de daders is van mening een spijtbetuiging te hebben aangeboden (idem: 124). In dit onderzoek is de perceptie-mismatch tussen slachtoffers en daders dus veel minder groot dan in het SAJJ-onderzoek.

In dit onderzoek is overigens ook vastgesteld dat de verwachtingen van daders over waardeherstel evenmin vaak zijn uitgekomen. Zo wil ongeveer 70 procent van de daders dat het slachtoffer begrijpt waarom zij overgegaan zijn tot de daad en dat het slachtoffer weet dat zij geen slecht mens zijn. Van de daders heeft minder dan een derde het gevoel dat ze bij het slachtoffer begrip hebben kunnen kweken (Cleven e.a., 2015: 13-14). Al met al zijn de respondenten lang niet altijd positief over de tegenpartij.²

Vaak zijn slachtoffers en daders meer met hun eigen behoeften bezig dan met die van de tegenpartij (Blecher, 2011: 111). Dat is ook logisch, omdat ze andere doelen hebben en er weinig gemeenschappelijks is. Toch kunnen de deelnemende slachtoffers verdeeld worden tussen een groep die *common ground* wil bereiken en een groep die eerlijk behandeld wil worden (Daly, 2005). De eerste groep slachtoffers is doorgaans welwillend en zal een verontschuldiging sneller positief interpreteren. Tot de tweede groep behoren slachtoffers die worstelen met de impact van de misdaad, niet in staat zijn om empathie voor de dader te tonen en veel minder betrokken zijn op herstellend gedrag. Deze slachtoffers verwachten niet

2 Het onderzoek van Cleven e.a. (2015) heeft betrekking op pilots, de veelal nieuwe mediation-praktijken die voor het eerst gingen lopen. Om die reden moeten de resultaten van dat onderzoek met grote voorzichtigheid geïnterpreteerd worden: het is bijvoorbeeld mogelijk dat de voorbereiding van partijen die wilden deelnemen aan een pilot nog niet optimaal verliep. Met dank aan Sven Zebel voor dit punt.

Bas van Stokkom

dat de dader zich zal excuseren of verwerpen die excuses. Luisteren naar de dader veroorzaakt eerder hernieuwde wraakgevoelens dan herstel van zelfrespect. Ook na afloop van de conferentie blijft deze groep in sterke mate boos of angstig (Daly, 2005). Pemberton wijst er in dat verband op dat deze groep de verontschuldiging snel als manipulatief waarneemt; dat vormt een bevestiging van het negatieve beeld dat het slachtoffer al van de dader had (Pemberton, 2012: 53).

Het voorgaande illustreert hoe sterk slachtoffers – afhankelijk van hun behoeften en belangen – van elkaar kunnen verschillen. Sommigen staan open voor wat de jonge dader zegt en geven snel de helpende hand, anderen blijven afstand houden of raken ontstemd. Niettemin blijkt uit veel onderzoek dat veruit de meeste slachtoffers niet alleen een verontschuldiging wensen, maar die ook aanvaarden. Uit Engels onderzoek van Dhimi (2012) blijkt dat slachtoffers in meer dan 90 procent van de gevallen de verontschuldiging accepteren. Opvallend daarbij is dat het in verreweg de meeste gevallen niet om een ‘volledige’ verontschuldiging gaat die alle relevante aspecten bevat, te weten: erkenning van schuld, erkenning van het vergrijp en de daaruit resulterende schade, expressie van wroeging, aanbod van goedmaken en de belofte het wangedrag in de toekomst na te laten. Meestal blijft het bij een partiële verontschuldiging; het erkennen van het wangedrag en de schade komt veruit het meest voor. Overigens wijst Dhimi (2015) erop dat het aanbieden van en de bereidheid tot acceptatie in sterke mate het gevolg zijn van een *apology-acceptance script* dat de sociale interactie bepaalt en een zekere morele druk met zich meebrengt. Beide partijen voelen dat ze erbij gebaat zijn. Dat verklaart dan ook dat slachtoffers die ‘slechts’ een ‘partiële’ of ‘onvolledige’ verontschuldiging hebben ontvangen, daarmee doorgaans toch tevreden zijn. Zij begrijpen ook dat niet-acceptatie contraproductieve effecten met zich mee kan brengen zoals een hernieuwde strijd.

Andere onderzoeken bevestigen dat laatste, maar schetsen een minder optimistisch beeld. Choi en Severson (2009) hebben nauwgezet studie gemaakt van vier bemiddelingszaken (met 37 participanten) en speciaal het voorlezen van de excuusbrieven daarin. Hun analyse maakt duidelijk dat de geuite verontschuldigingen op veel kritiek stuiten. In de ogen van de slachtoffers en hun medestanders is er sprake van *lip service* en van het nalaten verantwoordelijkheid op te pakken; de dader is niet helemaal eerlijk, heeft de boodschap niet begrepen, niet uit het hart gesproken en het was onduidelijk tegen wie hij eigenlijk sprak. Meestal lukt het de dader niet om het slachtoffer aan te kijken en op een respectvolle en nederige toon te spreken. Zo beschouwd kan de dader het haast nooit goed doen. Niettemin, de meeste slachtoffers in dat onderzoek hebben niet het gevoel dat ze kunnen zeggen ‘nee, ik accepteer dit niet’ (Choi & Severson, 2009: 818). Zij lijken ook te beseffen dat de daders nerveus en tobberig zijn. De ontmoeting creëert angst en sommige daders lijken te bezwijken onder de druk om oprecht te spreken.

Onderzoek naar het taalgebruik van jonge daders leert dat velen niet in staat zijn te herkennen wanneer een verontschuldiging vereist is of niet, wanneer die aangeboden zou moeten worden, en hoe. Ook deze onderzoekers stellen vast dat de verklaringen die jonge daders geven voor hun wangedrag doorgaans oppervlakkig

en plichtmatig zijn. Dat staat wederom op gespannen voet met verwachtingen van andere conferentiedeelnemers die tekenen van oprechtheid en berouw willen zien (Martin & Zappavigna, 2016; Martin e.a., 2007).

3 Verklaringen voor povere spijtbetuigingen

Het voorgaande noopt nader te kijken naar factoren die het aanbieden van een verontschuldiging bemoeilijken: de persoonlijke kenmerken en sociale achtergronden van de jonge dader, communicatieve barrières en de scheve machtsstructuur van de ontmoeting.

Persoonlijke kenmerken en sociale achtergronden van jonge daders

Daly (2003) suggereerde reeds dat jonge daders geen morele rijpheid hebben om het ingewikkelde taalspel van de herstelbemiddeling aan te kunnen. Zij missen het vermogen (en vaak de bereidheid) om zich kwetsbaar op te stellen, met name in de nabijheid van volwassenen. Zij zijn niet op het slachtoffer gefocust en hebben niet nagedacht over wat zij het slachtoffer zouden kunnen bieden. Veelal houdt hen alleen de vraag bezig wat ze in opdracht van anderen moeten uitvoeren (Blecher, 2011; Hayes, 2006). Jonge daders van 15 jaar of jonger zijn domweg meer op zichzelf gericht dan op anderen. Velen beschikken nog niet over een empathische zorg die nodig is om zich te kunnen verplaatsen in de behoeften van het slachtoffer. Ook in andere opzichten zijn ze emotioneel nog onvolgroeid; dat uit zich onder andere in nervositeit en niet kunnen omgaan met schaamtegevoelens. Zij hebben ook een beperkt begrip van 'vrijwilligheid'; velen menen dat zij gedwongen zijn mee te doen. Ten slotte schieten hun communicatieve vaardigheden tekort, al is het maar om bijvoorbeeld hun ervaringen adequaat te verwoorden. De communicatieve stijl van herstelbemiddeling kan ook op weezin stuiten, omdat die niet aansluit bij hun eigen manieren van uitdrukken (voor een overzicht zie Suzuki & Wood, 2017).

Naast een gebrek aan taalvaardigheden zijn er hindernissen in het spel die samenhangen met de sociale achtergronden van de jonge dader. Cunneen en Goldson (2012) wijzen erop dat veel jongeren die met de politie in aanraking zijn gekomen tegelijkertijd slachtoffer zijn (van geweld, misbruik en verwaarlozing), bindingsproblemen hebben en relatief vroeg in aanraking komen met drugs en alcohol. Mede vanwege die sociale achtergrond zijn jonge daders lang niet altijd bereid volledige verantwoordelijkheid voor hun handelen te aanvaarden; ze kunnen van mening zijn dat er geen rekening is gehouden met hun belangen en dat ze oneerlijk door het systeem zijn behandeld. De bereidheid openheid van zaken te geven wordt dan ook vaak overschaduwd door wantrouwen en weerspannigheid (Cunneen & Goldson, 2012). Vaak speelt daarbij mee dat ouders het gedrag van hun eigen kind proberen goed te praten, ook al is er sprake van aanhoudende overlast. Ten slotte: de empathie die tijdens het bemiddelingsgesprek is vereist, staat op gespannen voet met subculturele reputaties. Sommige daders identificeren zich meer met het stoere en onaangepaste gedrag dat in de *peer group* wordt verlangd dan met de gangbare regels thuis of op school. Om die reden kunnen ze bijvoor-

Bas van Stokkom

beeld (toch weer) ontkennen schade te hebben toegebracht (Presser & Hamilton, 2006). Hier doet zich het driftproces voor dat door Matza (1964) is uiteengezet, het heen en weer laveren tussen de gangbare maatschappelijke normen en de deviante normen die in *peer groups* van kracht zijn.

De 'discursive drift'

Ook tijdens de ontmoeting zien we dat jonge daders heen en weer geslingerd worden tussen strijdige morele normen. Deze *discursive drift* kan zich ook manifesteren wanneer de jonge dader zich excuseert: een heen en weer gaan tussen verontschuldigen en rechtvaardigen van gedrag (Hayes, 2006; Petrucci, 2017). Vaak schieten ze in de verdediging en nemen hun toevlucht tot allerlei rationalisaties, bijvoorbeeld om zich (deels) van schuld vrij te pleiten of te wijzen op verzachtende omstandigheden (bijvoorbeeld: 'I'm sorry I beat you up: I was off my face at the time') (Blecher, 2011: 108). Deze ontlastende *account talk* – maar ook het gebruik van woorden als 'maar' en 'als' – kan afbreuk doen aan de vertolking van spijt. Het slachtoffer legt die bewoordingen snel uit als ontlopen van verantwoordelijkheid. Slachtoffers nemen menigmaal een dader waar die dubbelzinnig is over zijn wangedrag. Veel slachtoffers zullen de verwoorde *accounts* sceptisch beoordelen; het begrip voor de dader kan zelfs worden verspeeld. Overigens is het vaak niet evident of de dader alle schuld op zich kan of moet nemen. Het slachtoffer kan ook van zich af hebben geslagen. In die gevallen is de spijtbetuiging sowieso anders ingebed.

Problematisch is dat de *discursive drift* kan voortvloeien uit het herstelgerichte script: daders worden geacht hun wangedrag vanuit hun eigen optiek toe te lichten en zich tegelijkertijd te excuseren. Hoe meer de dader wordt geacht de ware toedracht van het incident toe te lichten, alsmede de context van zijn gemoed eraan voorafgaand, des te groter de kans op 'rationaliseren'. Die argumentaties leiden uiteraard weg van wat het slachtoffer heeft moeten ervaren. Tegelijk is die toelichting wel van belang voor het slachtoffer om het incident een plaats te kunnen geven in zijn leven. Er zit nog een andere dubbelzinnigheid ingebouwd in het script van de bemiddeling: enerzijds wordt beoogd de dader aan te spreken op zijn schuld- en schaamtegevoel. Dat heeft echter vaak zijn weerslag op de lichaamstaal van de jongere: vermijden van oogcontact, nerveus lachen, verbergen en aanraken van het gezicht, en spreken met onderbrekingen. De volgende hypothese kan daaruit worden afgeleid: hoe meer de dader de setting als schaamtevol beleeft, des te minder van de verontschuldiging terecht zal komen (zie voor deze problematiek Blecher, 2012: 110).

De scheve machtsbalans

Tijdens de ontmoeting staan de belangen en behoeften van het slachtoffer voorop. Hij heeft een moreel overwicht en heeft veel meer speelruimte om vrijelijk te spreken en te manoeuvreren dan de dader. De partijen communiceren dus bepaald niet op gelijke voet met elkaar. Dat kan ertoe leiden dat jonge daders het bemiddelingsritueel timide over zich heen laten komen. Velen zijn angstig en niet vertrouwd met de taal en stijl van mediation. Het slachtoffer en de andere volwassen participanten spreken hen soms vaderlijk toe, lokken hen uit de tent of

willen hen een (schaamtevol) lesje leren. Soms wordt de jongere in een defensieve houding gedrukt. 'You got lucky this time, it could have been much worse for you, so you better give me what I want' (Kenney & Clairmont, 2009: 285). Amerikaanse studies waarin deze scheve machtsbalans nauwkeurig is bestudeerd, bevestigen dat jonge daders zich geen raad weten met de vervreemdende setting waarin zij zich bevinden. Sommigen spreken als een 'gespleten subject' en komen – vaak onbewust – tegen hun marginalisering in opstand, veinzen medewerking en minimaliseren hun commitment. Wanneer de daders passief blijven en niet erg betrokken zijn, gaan de volwassenen vervolgens weer over tot *lecturing* en afkeuring van dat gedrag. De machtsverschillen worden aldus bestendig (Arrigo & Schehr, 1998; Presser & Hamilton, 2006; Gerkin, 2009).

De ontmoeting kan zelfs uitlopen op een *victim contest*: sommige jonge daders neigen er namelijk toe een slachtofferrol op zich te nemen. De dader geeft aan dat hij zelf in een ellendige situatie verkeert en dat zijn problemen niet serieus worden genomen. Dat kan tijdens de ontmoeting culminereren in een assertieve en opstandige houding, maar kan er ook toe leiden dat hij zijn rol in het incident ontkent of afzwakt. De ontmoeting kan aldus uitmonden in een verbale strijd om geloofwaardige slachtoffer-claims te verwoorden (Kenney & Clairmont, 2009).

4 Een gestuurde of een spontane spijtbetuinging?

Ten slotte de vraag of het wenselijk is het aanbieden en accepteren van de spijtbetuinging (enige mate) te sturen of juist de spontaniteit te bevorderen. En vervolgens: wat betekent dat voor de voorbereiding? Choi en Severson (2009; zie ook Choi e.a., 2012) stelden vast dat er veel mis gaat met het voorlezen van de excuusbrief. Zij zoeken de oplossing in een betere voorbereiding, zodat de daders specifieke vaardigheden aanleren om een 'effectieve verontschuldiging' aan te bieden. Ook slachtoffers zouden geïnstrueerd moeten worden wat er allemaal bij een verontschuldiging komt kijken.

De psychologe Carrie Petrucci (2017) neemt stelling tegen deze opvatting en in het bijzonder tegen het trainen van daders en slachtoffers. De verontschuldiging moet spontaan en vrijwillig zijn. Geformaliseerde excuses – zoals voorgelezen excuusbrieven – lopen het risico als onoprecht te worden gezien; ze worden verkrampt vertolkt, brengen geen gevoelens van spijt of verdriet over en gaan langs het slachtoffer af. Een spontane – ongeplande en ongeoefende – verontschuldiging heeft volgens Petrucci meer potentieel om effectief te zijn (Petrucci, 2017: 447). Ze wijst op onderzoek waaruit blijkt dat kort of lang verwoorde verontschuldigingen weinig verschil maken. Ook een kort en spontaan 'het spijt me zeer' kan voor het slachtoffer volstaan. En ze verwijst naar onderzoek waarin is vastgesteld dat slachtoffers eerder bereid zijn een verontschuldiging te accepteren die vrijwillig is verwoord (Dhami, 2012; zie ook Larkins, 2018). Ook buiten de mediationsetting is vastgesteld dat slachtoffers spontane verontschuldigingen meer op prijs stellen dan uitgelokte en afgedwongen verontschuldigingen (zie o.a. Jehle, e.a., 2012; Allan e.a., 2010).

Bas van Stokkom

Petrucci's pleidooi voor spontane spijtbetuiging roept enkele vragen op. Ten eerste – en dat erkent ze ook (2017: 449) – kan een volledig vrij verloop van de bemiddeling (zonder coaching) ertoe leiden dat de verontschuldiging in het geheel niet wordt aangeboden. Ten tweede – en contrair aan een spontaan verloop – meent ze dat slachtoffers liefst zelf zouden moeten beslissen of een verontschuldiging al dan niet wordt aangeboden (idem: 446). Die autonome beslisruimte voor het slachtoffer heeft het voordeel dat hij of zij niet onder druk kan worden gezet om de verontschuldiging te accepteren. De vraag is uiteraard of slachtoffers daarover wel controle hebben. Tijdens de bijeenkomst moeten zij er rekening mee houden dat de verontschuldiging hoe dan ook – vroeg of laat – zal worden verwoord.

Welke voorbereiding en coaching?

Ondanks haar pleidooi voor een spontaan verloop van de bemiddeling, denkt Petrucci dat een rollenspel tijdens de voorbereiding heilzaam zou kunnen zijn. Een *reverse role-play* kan de dader duidelijk maken hoe een verontschuldiging aankomt en aanvoelt. Dat kan het besef versterken dat een authentieke verontschuldiging ertoe doet. Niettemin zou dat rollenspel niet moeten verleiden tot oefenen met *wat* specifiek gezegd moet worden. Tegelijkertijd erkent Petrucci dat veel jeugdigen het vertrouwen missen om zonder oefening een betekenisvolle verontschuldiging te presenteren.

Het lijkt er inderdaad op dat oefening in *wat* daders kunnen en moeten zeggen onwenselijk is. Hoe zou die training moeten aansluiten op de specifieke behoeften die het slachtoffer tijdens het gesprek verwoordt? Bovendien zijn op schrift gestelde verontschuldigungen vaak prematuur en krijgt het slachtoffer het gevoel dat de dader de brief heeft *moeten* schrijven of dat de brief een effect moet sorteren. Anderzijds kan een verontschuldigungsbrief aanknopingspunten en houvast bevatten voor goedmaken en gedragsverandering, en kan de dader aan die beloften herinnerd worden.

Niettemin lijkt voorbereiding in termen van wat de dader tijdens de ontmoeting te wachten staat – bijvoorbeeld de hernieuwde boosheid bij het slachtoffer; afwijzende blikken – wenselijk te zijn. Ook kan de dader gewezen worden op de negatieve impact van de *discursive drift*: rationalisaties van zijn wangedrag zullen ave-rechts werken. Voorts lijkt het zinvol vooraf te bespreken – samen met ouders en andere naasten – wat de dader kan doen om het goed te maken en zijn gedrag te veranderen. Wanneer het slachtoffer die herstelgerichte plannen aanhoort, heeft hij meer mogelijkheden – vergeleken met 'het spijt me' – om de waarachtigheid van de intenties vast te stellen. Wanneer de dader daar niet aan toe is en ook niet in staat is de gevolgen van het wangedrag voor het slachtoffer voor de geest te halen, kan het doorlopen van een cursus slachtofferempathie zinvol zijn (Wallis, 2014: 95).

Ook slachtoffers zouden vooraf geïnstrueerd moeten worden over wat zij kunnen verwachten. Ook uit oogpunt van bescherming is dat gewenst. De mediator moet oog hebben voor de specifieke behoeften van het slachtoffer, duidelijk maken dat hij of zij gesteund wordt en als moreel bovenliggende partij de dader gerust 'de waarheid' kan vertellen. Ook dient het slachtoffer geïnformeerd te worden dat bij

de dader mogelijk strategische overwegingen een rol spelen om mee te doen aan de bemiddeling.³ Tegelijk is het zinvol te wijzen op de communicatieve blokkades die zich bij de dader regelmatig voordoen (bijvoorbeeld dat de jonge dader kan dichtslaan, vooral wanneer hij al onzeker en nerveus is). En ook hier is het zinvol erop te attenderen dat rechtvaardiging en verontschuldiging snel door elkaar heen lopen.

In de context van het strafrecht – anders dan bijvoorbeeld zakelijke geschillen – is een actieve mediator wenselijk die beschermt en stuurt en ingrijpt als dat moet, bijvoorbeeld wanneer een van de partijen onder druk wordt gezet of intimiderend wordt toegesproken (Van Mazijk & Uitslag, 2016). Mediators moeten erop toezien dat na het aanbieden van excuses de dader niet opnieuw overgaat op *account talk* die daar haaks op staat (Hayes, 2006: 381). Defensieve uitlatingen en rechtvaardigingen van het wangedrag zouden teruggeleid moeten worden naar de erkenning van de schade en het oppakken van verantwoordelijkheid daarvoor. Overigens kan het voor zowel slachtoffer als dader wel degelijk waardevol zijn om in te gaan op de rechtvaardigingen die de dader verwoordt. Zowel het ontzenuwen als het bevestigen ervan kan heilzaam uitpakken. Bovendien kan dat bijdragen aan de waarachtigheid van het gesprek.⁴ Mediators dienen ook in te schatten of ze de verwachtingen van het slachtoffer moeten afremmen ('waar blijft jouw excuus?') en tegelijk ervoor zorgen dat de dader niet dichtslaat. Mediators moeten tegelijkertijd waken voor een te veel aan sturing, bijvoorbeeld suggereren dat het slachtoffer de aangeboden verontschuldiging maar moet accepteren.

5 Conclusie

Aangegeven is waarom een oprechte verontschuldiging vaak achterwege blijft: onzekerheid, schaamte, nervositeit, de scheve machtsbalans en andere factoren kunnen daarbij een rol spelen. Er spelen ook subtiele signalen een rol die de kloof tussen de partijen kunnen vergroten, zoals vasthouden aan het geloof dat de dader het vermogen mist om empathisch te kunnen zijn. Dat geeft aan dat slachtoffer en dader met verschillende doeleinden in gedachten naar een bemiddeling gaan. In termen van Daly (2003): er bestaat geen gemeenschappelijke grond en voor wederzijds begrip en dialoog is weinig ruimte.

Zoals uiteengezet, jonge daders zijn vaak niet in staat te begrijpen wat een verontschuldiging met zich meebrengt. Velen onder hen excuseren zich alleen, omdat het nu eenmaal verwacht wordt. Het is verleidelijk te concluderen dat ze ongevoelig zijn voor de behoeften van het slachtoffer of strategisch opereren. Toch kunnen ze wel degelijk wroeging en spijt voelen zonder die tot uitdrukking

3 Janny Dierx wijst er in dit verband op dat een goede bemiddelaar ervoor moet zorgen dat niemand zich gebruikt voelt. Als het strategische gedrag van de dader zich onverwachts openbaart, kan de bemiddelaar het gesprek stilleggen en beide partijen even apart nemen. Aan het slachtoffer kan gevraagd worden of het gesprek voortgezet moet worden of niet.

4 Met dank aan Janny Dierx voor deze nuancering.

Bas van Stokkom

te brengen. Wat geïnterpreteerd wordt als onoprechtheid is in veel gevallen onzekerheid, geen houding kunnen geven en onvermogen te spreken.

Geconcludeerd kan worden dat ‘oprecht verontschuldigen’ voor jonge daders, zeker in ontmoetingen met veel deelnemers, moeilijk realiseerbaar is en ook niet verwacht kan worden. Niettemin, het onderzoek van Dhami (2012) leert dat slachtoffers tevreden zijn met een onvolledige verontschuldiging en zij geven aan daarmee ook gebaat te zijn. Kennelijk is oprechtheid niet het enige criterium voor de zinvolheid van een verontschuldiging (zie ook Van Dijk, 2017; Vanfraechem e.a. in dit nummer). Wellicht geeft de taal van gedeeltelijke verontschuldigen meer houvast en kan dat verwachtingen temperen. Bijvoorbeeld indien de dader te kennen geeft dat hij fout heeft gehandeld, kan het slachtoffer dat als een verontschuldiging ervaren. Ook een timide of wat plichtmatige verwoording daarvan kan het slachtoffer tevredenstellen. Immers, ook in dat geval bevestigt de dader dat zijn handelen verkeerd was en inbreuk heeft gemaakt op de rechten van het slachtoffer.

Duidelijk is dat er geen koninklijke route is naar ‘effectief verontschuldigen’. Veel hangt van de context af: type misdaad, de ernst van de schade en de persoonlijke kenmerken van betrokkenen, zoals de bereidheid de ander goed aan te horen. Wat een betekenisvolle verontschuldiging is, is ‘in the eyes of the beholder’ (Petrucci, 2017: 448). We moeten het dus vaak doen met weifelende, halfhartige of deels geprefabriceerde verontschuldigen. Dit uitleggen als strategisch of onoprecht miskent dat jonge daders in de doornige context van de confrontatie eenvoudigweg niet toekomen aan onbevangen en openhartig spreken. Dit kan ook vooraf worden toegelicht aan de slachtoffers.

6 Discussie

De onoprechte spijtbetuiging heeft doorgaans een slecht aanzien. Illustratief is de volgende bewering: ‘Het ontvangen van een onoprechte spijtbetuiging is (...) geen neutrale maar een negatieve ervaring en is te bezien als secundaire victimisatie’ (Pemberton e.a., 2006: 57). Deze zienswijze is wel heel kras en lijkt vooral ingegeven vanuit de zorg om de groep uitermate kwetsbare slachtoffers. Maar opnieuw: wat voor soort onoprechtheid wordt waargenomen? Onverschillig voorbijlopend aan de behoeften van het slachtoffer, plichtmatig, vluchtig of weggijkend?

Sommigen kijken in dat verband met argusogen naar mediation in strafzaken en spreken over een ‘ongelukkige setting’ waarin de deelnemers elkaar argwanend bezien (Weijers, 2012). Zij prefereren de slachtoffer-dadergesprekken die minder last lijken te hebben van strategisch gedrag. Die gesprekken fungeren immers niet als (onderdeel van de) afdoeningswijze. De deelnemers willen vooral met zichzelf in het reine komen en vatten soms pas na geruime tijd – soms zelfs als de straf er al op zit – de moed op om de ‘tegenpartij’ onder ogen te zien. Inderdaad wijst onderzoek uit dat een significant groter gedeelte van de respondenten in slachtoffer-dadergesprekken – vergeleken met respondenten in mediation in strafzaken –

een spijtbetuyging ontving en zij deze significant vaker beschouwden als oprecht (Cleven e.a., 2015: 142; Laxminarayan e.a., 2015; zie ook Bolívar e.a., 2013).⁵

Toch is dit bepaald geen reden om mediation in strafzaken inherent minder waardevol te achten. Eerder is er sprake van een andere ratio die samenhangt met de motieven van de deelnemers, en vooral de slachtoffers. Slachtoffers die participeerden in de pilots mediation in strafzaken hadden – vergeleken met de slachtoffers die deelnamen aan slachtoffer-dadergesprekken – (aanzienlijk) minder moeite het delict te verwerken. Het ging ook om overwegend minder zware delicten. De overgrote meerderheid vindt het van belang dat de bemiddeling ertoe bijdraagt dat de (jeugdige) dader zich herbezint en dat verdere delicten in de toekomst voorkomen worden (Cleven, 2015: 12).

Het beeld dat het slachtoffer in elke omstandigheid beschermd moet worden tegen een strategisch opererende dader overtuigt dan ook niet. De meeste slachtoffers zijn mans genoeg om een goedkoop verwoorde spijtbetuyging te pareren. Bovendien is het maar de vraag of daderbelangen als het verkrijgen van strafvermindering, uit de gevangenis blijven of verdere problemen met politie en justitie vermijden wel altijd ‘strategisch’ kunnen worden genoemd. De verwachting van de dader een straf te krijgen die hem niet treft in de uitoefening van zijn dagelijkse verantwoordelijkheden, kan net zo legitiem zijn als de verwachting van het slachtoffer dat de dader de schade vergoedt.

Dan het issue van drang en dwang. Vaak wordt beargumenteerd dat de deelnemers niet onder morele druk mogen worden gezet, zeker niet het slachtoffer. Eerder is erop gewezen dat het *apology-acceptance script* ertoe aanzet om een verontschuldiging aan te bieden en te aanvaarden. Dat betekent dat het slachtoffer weinig ruimte heeft om de verontschuldiging te weigeren, ook al zouden aspecten rondom de dader en het delict nog niet zijn uitgeklaard. Het slachtoffer kan ook denken dat hij verplicht is om vergevende woorden te uiten. Indien er meer mensen aan de bijeenkomst deelnemen zoals tijdens conferenties het geval is, is de kans groter dat de deelnemers de groepsdynamiek ‘ondergaan’. Bekend is dat er tijdens een conferentie emotionele energie wordt losgemaakt waaraan de deelnemers zich moeilijk kunnen onttrekken (Rossner, 2013). Hoe dat ook zij, de deelnemers hebben geen absolute controle over de voortgang van het communicatieproces. Zo kan een plotseling aangeboden excuus waarop het slachtoffer niet rekent, hem of haar raken, waardoor aanvankelijke reserves opzij worden gezet.

De vraag is in hoeverre morele druk nadelig kan uitpakken voor de deelnemers. De rechtstheoreticus Andrew von Hirsch (1993) spreekt in dat verband over *compulsory attitudinizing*. Wanneer je de dader prikkelt om berouw uit te spreken, toon je weinig respect voor zijn diepste overtuigingen. Hij wordt gedwongen emo-

5 De slachtoffer-dadergesprekken werden uitgevoerd door Slachtoffer in Beeld (inmiddels Perspectief Herstelbemiddeling geheten). De bemiddelingen die Perspectief Herstelbemiddeling momenteel uitvoert, kunnen plaatsvinden op ieder moment dat slachtoffer en dader dat wensen, dus voorafgaand aan en na afloop van de beslissing van de zitting. De organisatie neemt ook bemiddelingen in het kader van mediation in strafzaken op zich. Het percentage slachtoffer-daderbemiddelingen voorafgaand aan de zitting is sinds 2013 toegenomen van 45 procent naar 57 procent in 2017. Dank aan Manon Elbersen voor deze gegevens.

Bas van Stokkom

ties te laten zien ook al voelt hij die niet. Daar kan tegenin gebracht worden, dat geen aandacht besteden aan wat een dader nodig heeft om op het goede pad te geraken eveneens respectloos is (zie voor die discussie Van Stokkom, 2013). Maar los van die ethische discussie, aansporingen zijn niet weg te denken uit de herstelrechtelijke groepsdynamiek. In veel opzichten fungeert de setting als een pedagogisch platform. De deelnemers zitten niet bij elkaar als kantiaanse autonome mensen die absolute controle willen houden over hun beslissingen. Juist de confrontatie met de gevoelens en ervaringen van de tegenpartij en de mogelijkheid dat je verrast of meegesleept wordt, geven herstelbemiddeling een meerwaarde, zeker vergeleken met de formele procedures van het strafrecht.

Ten slotte, de bevindingen die in dit artikel zijn besproken, suggereren dat de deelnemers regelmatig teleurgesteld moeten zijn. Uit het Nederlandse onderzoek naar de pilots mediation in strafzaken blijkt dat het waardeherstel voor beide partijen inderdaad tegenvalt (Cleven e.a., 2015: 13-14). Niettemin, verreweg de meeste onderzoeken naar mediation in strafzaken maken duidelijk – zelfs het SAJJ-onderzoek – dat de participanten over het algemeen tevreden zijn. Zij noemen bemiddeling een positieve ervaring. Dat is vooral te danken aan de mogelijkheid dat zij hun eigen verhaal hebben kunnen vertellen en dat ernaar geluisterd wordt. Zoals gezegd, ook al zijn slachtoffers lang niet altijd gelukkig met de geuite excuses, dan nog zeggen velen baat te hebben gehad bij de bemiddeling, bijvoorbeeld omdat ze weten wat voor persoon de dader is en ze minder angstgevoelens hebben.

Literatuur

- Allan, A., D. McKillop & R. Carroll (2010) Parties' Perceptions of Apologies in Resolving Equal Opportunity Complaints. *Journal of Psychiatry, Psychology and Law*, 17(4), 538-550.
- Arrigo, B.A. & R.C. Schehr (1998) Restoring Justice for Juveniles. A Critical Analysis of Victim-Offender Mediation. *Justice Quarterly*, 14 (4), 629-666.
- Bennett, C. (2008) *The Apology Ritual: A Philosophical Theory of Punishment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blecher, N.J. (2011) Sorry Justice: Apology in Australian Family Group Conferencing. *Psychiatry, Psychology ad Law*, 18 (1), 95-116.
- Bolivar, D., I. Aertsen & I. Vanfraechem (2013) Het belang van de institutionele context: slachtofferervaringen met bemiddeling vergeleken. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 13(2), 9-19.
- Choi, J.J., G. Bazemore & M.J. Gilbert (2012) Review of research on victims' experiences in restorative justice: Implications for youth justice. *Children and Youth Services Review*, 34(1), 35-42.
- Choi, J.J. & M. Severson (2009) "What! What kind of apology is this?": The nature of apology in victim offender mediation. *Children and Youth Services Review*, 31(7), 813-820.
- Cunneen, C. & B. Goldson (2015) Restorative Justice. A Critical Analysis. In: B. Goldson & J. Muncie (eds.), *Youth, Crime and Justice* (second edition; p. 137-156). London: Sage.

- Daly, K. (2003) Mind the Gap: Restorative Justice in Theory and Practice. In: A. Von Hirsch et al. (eds.), *Restorative and criminal justice: competing or reconcilable paradigms?* (p. 219-236). Oxford UK: Hart Publishing.
- Daly, K. (2005) A Tale of Two Studies. Restorative Justice from a Victim's Perspective. In: E. Elliott & R. Gordon (eds.), *Restorative Justice. Emerging Issues in Practice and Evaluation* (p. 152-174). Cullompton UK: Willan.
- Daly, K. (2006) The limits of restorative justice. In: D. Sullivan & L. Tift (eds.), *Handbook of restorative justice: a global perspective* (p. 134-145). New York: Routledge.
- Dhami, M.K. (2012) Offer and acceptance of apology in victim-offender mediation. *Critical Criminology*, 20(1), 45-60.
- Dhami, M.K. (2015) Effects of a victim's response to an offender's apology: When the victim becomes the bad guy. *European Journal of Social Psychology*, 46(1), 110-123.
- Dijck, G. van (2017) The Ordered Apology. *Oxford Journal of Legal Studies*, 37(3), 562-587.
- Doak, J. (2009) Honing the stone: refining restorative justice as a vehicle for emotional redress. *Contemporary Justice Review*, 14(4), 439-456.
- Duff, R.A. (2001) *Punishment, Communication, and Community*. Oxford: Oxford University Press.
- Gerkin, P.M. (2009) Participation in victim-offender mediation: Lessons learned from observations. *Criminal Justice Review*, 34(2), 226-247.
- Hayes, H. (2006) Apologies and accounts in youth justice conferencing: Reinterpreting research outcomes. *Contemporary Justice Review*, 9(4), 369-385.
- Jehle, A. e.a. (2012) How voluntariness of apologies affects actual and hypothetical victims' perceptions of the offender. *Journal of Social Psychology*, 152(6), 727-745.
- Kenney, J.S. & D. Clairmont (2009) Using the Victim Role as Both Sword and Shield. The Interactional Dynamics of Restorative Justice Sessions. *Journal of Contemporary Ethnography*, 38(3), 279-307.
- Larkins, I. (2018) *Apology effectiveness: The impact of prior wrongful behaviour and voluntariness of apologies within juvenile justice* (thesis Edith Cowan University).
- Laxminarayan, M., K. Lens & A. Pemberton (2015) Victim-offender encounters in the Netherlands. In: D. Bolívar et al. (eds.), *Victims and Restorative Justice: Country Reports* (p. 96-124), Leuven: EFRJ.
- Martin, J.R. & M. Zappavigna (2016) Exploring restorative justice: Dialectics of theory and practice. *International Journal of Speech, Language and the Law*, 23(2), 217-244.
- Martin, J.R., M. Zappavigna & P. Dwyer (2007) Negotiating narrative: Story structure and identity in youth justice conferencing. *Linguistics and the Human Sciences*, 3(2), 221-253.
- Matza, D. (1964) *Delinquency and drift*. New York: Transaction Books.
- Mazijk, T. van & M. Uitslag (2016) Mediator in strafzaken: een vak apart!. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 16(3), 58-63.
- Murphy, J. & J. Hampton (1988) *Forgiveness and Mercy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pemberton, A. (2012) De slachtoffer-dadergesprekken: een victimologisch perspectief. In: I. Weijers (red.), *Slachtoffer-dadergesprekken in de schaduw van het strafproces* (p. 45-58). Den Haag: Boom/Lemma.
- Pemberton, A., F.W. Winkel & M.S. Groenhuijsen (2006) Op weg naar slachtoffergerichte theorievorming in het herstelrecht. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 6(1), 48-64.
- Petrucci, C. (2017) Apology in the Criminal Justice Setting: An Update. *Oñati Socio-legal Series*, 7(3), 437-454.
- Presser, L. & C.A. Hamilton (2006) The Micropolitics of Victim-Offender Mediation. *Sociological Inquiry*, 76(3), 316-342.

Bas van Stokkom

- Rossner, M. (2013) *Just Emotions. Rituals of Restorative Justice*. Oxford University Press.
- Stokkom, B. van (2013) Tempering Justice with Compassion: Rationales of Personal Mitigation in Sentencing. In: D.J. Cornwell, J. Blad & M. Wright (eds.), *Civilising Criminal Justice. An International Restorative Agenda for Penal Reform* (p. 255-286), Sheffield: Waterside Press.
- Strang, H. (2002) *Repair or revenge. Victims and restorative justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Suzuki, M. & W.R. Wood (2017) Is restorative justice conferencing appropriate for youth offenders?. *Criminology & Criminal Justice*, August 8, 1-18.
- Tavuchis, N. (1991) *Mea Culpa. A Sociology of Apology and Reconciliation*. Stanford: Stanford University Press.
- Von Hirsch, A. (1993) *Censure and Sanctions*. Oxford: Oxford University Press.
- Wallis, P. (2014) *Understanding restorative justice: How empathy can close the gap created by crime*. Bristol: Policy Press.
- Weijers, I. (2012) Slachtoffer-dader mediation. In: I. Weijers (red.), *Slachtoffer-dadere-sprekken in de schaduw van het strafproces* (p. 101-123). Den Haag: Boom/Lemma.